

نگاهی به تاریخچه آموزش و پرورش نوین بجنورد از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی

یوسف متولی حقیقی^۱

چکیده

تاریخ آموزش و پرورش نوین در ایران، اگرچه عمدتاً با تجربه شهرهای بزرگ شناخته می‌شود، اما بررسی شهرهای منطقه‌ای می‌تواند ابعاد تازه‌ای از چگونگی گسترش نهاد مدرسه در دوره معاصر را آشکار سازد. شهر بجنورد، به‌رغم موقعیت جغرافیایی نسبتاً دور از مراکز اصلی تصمیم‌گیری، از نخستین شهرهای شمال خراسان بود که در سال‌های پایانی دوره قاجار با جریان آموزش نوین همراه شد. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین روند شکل‌گیری و توسعه مدارس جدید در بجنورد و شناسایی نیروهای اجتماعی و نهادی مؤثر در این تحول، از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی است. پژوهش حاضر با روش تحقیق تاریخی و با بهره‌گیری از اسناد، مطبوعات، منابع کتابخانه‌ای و مطالعات پیش‌تاریخ شفاهی، روند تأسیس و گسترش مدارس نوین این شهر را بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که توسعه آموزش نوین در بجنورد را می‌توان در سه مرحله متمایز تحلیل کرد: مرحله نخست، ابتکار و حمایت خوانین شادلو و نخبگان محلی در تأسیس مدارس ملی؛ مرحله دوم، تثبیت و گسترش مدارس دولتی همزمان با سیاست‌های نوسازی دولت پهلوی؛ و مرحله سوم، توسعه کمی و تنوع نهادهای آموزشی در دهه‌های پایانی حکومت پهلوی. در این میان، نقش شخصیت‌های فرهنگی، مدیران مدارس، معلمان و خیران محلی در کنار سیاست‌های دولت مرکزی، در شکل‌گیری نظام آموزش نوین بجنورد تعیین‌کننده بوده است. این پژوهش نشان می‌دهد که تحول آموزش و پرورش در بجنورد صرفاً پیامد سیاست‌های دولت مرکزی نبود، بلکه حاصل تعامل دولت، نخبگان محلی و جامعه شهری در پذیرش و نهادینه شدن آموزش نوین بود.

واژه‌های کلیدی: بجنورد، آموزش و پرورش، تاریخ، قاجار، پهلوی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۲۰

Motavali.haghighi.yosef@gmail.com

۱. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد، بجنورد، ایران.

مقدمه

آموزش نوین یکی از مهم‌ترین نموده‌های فرایند نوسازی ایران در سده اخیر به شمار می‌رود. اگرچه شکل‌گیری مدارس جدید معمولاً در چارچوب سیاست‌های دولت مرکزی و اصلاحات آموزشی تحلیل می‌شود، اما تجربه شهرهای مختلف نشان می‌دهد که گسترش آموزش نوین بیش از آنکه صرفاً محصول تصمیم‌های حکومتی باشد، تحت تأثیر شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هر منطقه و میزان مشارکت نخبگان محلی قرار داشته است. از این‌رو، مطالعه تاریخ آموزش در شهرهای خارج از مراکز اصلی کشور می‌تواند ابعاد کمتر شناخته‌شده این تحول را روشن سازد.

بجنورد، به‌عنوان مهم‌ترین شهر شمال خراسان و مرکز کنونی استان خراسان شمالی، از جمله شهرهایی است که از اواخر دوره قاجار به جریان تأسیس مدارس جدید پیوست. موقعیت ارتباطی شهر، حضور خاندان شادلو، فعالیت روشنفکران محلی و سپس گسترش تشکیلات وزارت معارف، زمینه مناسبی برای توسعه تدریجی آموزش نوین در این منطقه فراهم کرد. با وجود این، تاریخ آموزش و پرورش بجنورد کمتر به‌صورت مستقل و تحلیلی بررسی شده و اغلب پژوهش‌ها تنها به معرفی برخی مدارس یا شخصیت‌های فرهنگی پرداخته‌اند.

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی روند شکل‌گیری و توسعه آموزش و پرورش نوین در بجنورد از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی و تبیین عوامل مؤثر در این تحول است. پرسش اساسی آن است که چه نیروهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در استقرار و گسترش مدارس جدید در بجنورد نقش داشتند و این روند چه مراحل را پشت سر گذاشت؟

برای پاسخ به این پرسش، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحقیق تاریخی و با استفاده از اسناد، مطبوعات، منابع آرشیوی، خاطرات و مطالعات پیشین، روند تأسیس مدارس، توسعه تشکیلات آموزشی، نقش دولت و نخبگان محلی و همچنین تغییرات کمی و کیفی آموزش و پرورش بجنورد را بررسی می‌کند. فرض اصلی پژوهش آن است که تحول آموزش نوین در بجنورد نتیجه تعامل سه عامل اصلی، یعنی ابتکار نخبگان محلی، سیاست‌های آموزشی دولت و مشارکت جامعه شهری در پذیرش نهاد مدرسه بوده است.

موقعیت بجنورد

بجنورد، مرکز استان خراسان شمالی در طول جغرافیایی ۵۷ درجه و ۲۰ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۷ درجه و ۲۸ دقیقه، در میان دو رشته کوه آلا داغ و کپه داغ و در مسیر ارتباطی مناطق شمالی ایران با شهرهای استان خراسان رضوی واقع شده است (متولی حقیقی، ۱۳۸۷: ۱۱۹).

شهر بجنورد در حدود سال ۱۱۰۰ ق. و در مجاورت شهر تاریخی ویران شده چرمقان و توسط تولی خان کرد شادلو به عنوان مرکز استقرار ایلخانان شادلو بنا شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۱۲۹). این شهر به دلیل موقعیت جغرافیایی و مسیر ارتباطی و نیز آب و هوای مناسب به سرعت تبدیل به یکی از شهرهای مهم خراسان شد و بعد از تقسیم استان خراسان به سه استان دیگر در سال ۱۳۸۳ ش. به عنوان مرکز استان خراسان شمالی انتخاب گردید. ساکنان اصلی شهر بجنورد را عمدتاً مردمانی از چهار گروه قومی و زبانی تات، کرد، ترک و ترکمن تشکیل می دهند. علاوه بر این چهار گروه، گروه های کوچکتر قومی همچون بلوچ ها، سیستانی ها، آذری ها و مردمانی از سایر مناطق ایران به دلیل دارا بودن شرایط مهاجرپذیری به این شهر مهاجرت کرده و این شهر را به گنجینه اقوام و فرهنگ و سنت های ایرانی تبدیل کرده اند.

نخستین کوشش های در توجه به آموزش و پرورش نوین

در مورد تاریخچه آموزش و پرورش بجنورد قبل از تأسیس مدارس جدید در نیمه دوم حکومت قاجاریه، تنها می توان به وجود مکتبخانه های متعدد و نیز یک باب مدرسه دینی اشاره کرد. در مکتبخانه ها قرآن، شرعیات و تا حدی خواندن و نوشتن و بعضاً چهار عمل اصلی ریاضیات آموزش داده می شد. مکتبخانه میرزا عبدالبدیع از معروف ترین مکتبخانه های بجنورد در اواخر عهد قاجار بود. اگرچه با تأسیس مدارس جدید از اهمیت و تعداد این مکتبخانه ها به شدت کاسته شد، اما تا اواسط دوره پهلوی، هنوز هم کم و بیش مکتبخانه هایی در بجنورد وجود داشت. مکتبخانه «امید ملی» در زمرة معروف ترین این مکتبخانه ها بود که در دوره پهلوی اول مجوز رسمی فعالیت خود را از اداره فرهنگ وقت بجنورد گرفته بود. در مکتبخانه امید ملی، برخلاف بقیه مکتبخانه ها هر روز صبح مراسم صبحگاهی برگزار می شد، دانش آموزان روی نیمکت می نشستند، از آنان هر هفته امتحان گرفته می شد و گزارش فعالیت ها برای اداره

فرهنگ بجنورد ارسال می‌شد. این مکتبخانه چهار کلاسه توسط حاجی زهرایی و همسرش سلطنت صانعی و دخترشان فردوس بی‌بی زهرایی اداره می‌شد (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۷۰).

از مدارس دینی شهر بجنورد در دوره قاجاریه، تنها به یک مدرسه یعنی مدرسه دینی سلطانیه می‌توان اشاره کرد. این مدرسه در سال ۱۲۶۵ ق. / ۱۲۲۴ ش. و با کوشش سید محمد حسینی معروف به سید آقاجان بجنوردی و ملقب به سلطان الواعظین و با حمایت یکی از خیرین بجنورد به نام حاج محمدخان در میانه‌های خیابان موسوم به بازار ساخته شد^۱ (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۱۸۴).

به دنبال ترویج راه‌اندازی مدارس جدید در شهرهای بزرگ ایران، یار محمدخان شادلو حاکم بجنورد و ایلخان شادلو نیز در سال ۱۳۱۵ ق. / ۱۲۷۴ ش. تصمیم گرفت برای تعلیم و تربیت فرزندان خود و فرزندان بزرگان شهر بجنورد، مدرسه‌ای به سبک نو در بجنورد دائر کند (پایدار و پروان، ۱۳۸۴: ۸۹). البته وی پیش از این و در جریان سفر سال ۱۳۱۲ ق. / ۱۲۷۱ ش. خود به تهران، به پیشنهاد میرزا عبدالکریم ناظم‌الاطباء و تصدیق دکتر تولوزان فرانسوی پزشک دربار ناصرالدین‌شاه، یک معلم اروپایی را برای تدریس فرزندان خود در بجنورد در نظر گرفته بود (روشنی زعفرانلو، ۱۳۷۴: ۱۲۱).

دو سال بعد از تأسیس این مدرسه خصوصی، یار محمدخان شادلو از انجمن معارف تهران، خواهان دستورالعملی برای راه‌اندازی مدرسه‌ای در شهر بجنورد، با هزینه خود برای تحصیل ۵۰ نفر از فرزندان خانواده‌های بجنوردی شد (روزنامه ایران، نمره ۹۶۲، ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۳۱۷: ۳).

از پاسخ انجمن معارف به این درخواست و نیز راه‌اندازی چنین مدرسه‌ای هیچ اطلاعی در دست نیست، اما یک سال بعد از پیروزی انقلاب مشروطیت و در سال ۱۳۲۵ ق. / ۱۲۸۶ ش. سردار منتصر حبیب‌الله خان شجاع‌الممالک بجنوردی فرزند یار محمدخان سهام‌الدوله و برادر سردار معزز بجنوردی- حاکم و ایلخان جدید بجنورد در آن زمان- اقداماتی را برای تأسیس مدرسه‌ای جدید برای تحصیل اطفال یتیم و فرزندان خانواده‌های کم‌برخوردار بجنورد اتخاذ کرد و شخصاً متعهد به پرداخت هزینه تحصیل ۱۵ نفر از این دانش‌آموزان شد (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۲۰). شیخ احمد تربتی معروف به سلطان‌العلمای خراسانی مدیر روزنامه روح‌القدس و از مشروطه‌خواهان بزرگ ایران

۱. این مدرسه در حال حاضر با نام مدرسه دینی امام خمینی به فعالیت خود ادامه می‌دهد.

در شماره ۱۰ روزنامه خود، اقدام شجاع‌الممالک را در راه‌اندازی این مدرسه چنین ستود: «این ایام که خورشید وطن‌پرستی و معارف پروری از هر گوشه طالع و درخشان گردیده... من جمله جناب شجاع‌الممالک بجنوردی تازه مدرسه‌ای به اسم شجاعیه برای اطفال و یتام و مساکین در بجنورد افتتاح نموده‌اند و مخارج پانزده نفر از اطفال یتیم را از لباس و سایر چیزها متحمل و متکفل شده‌اند... امید است این تشکر و تبریک باعث تشویق و ترغیب جناب شجاع‌الممالک شده، زیاده بر این درصدد نشر معارف و وطن‌دوستی بر آمده...» (روح‌القدس، ۱۳۲۵: ۴).

به‌رغم گزارش روزنامه روح‌القدس در مورد راه‌اندازی مدرسه شجاعیه، اطلاعات بیشتری در خصوص این مدرسه به دست نیامد. در تحقیقات میدانی نیز که سال‌ها پیش با معمرین بجنوردی انجام گرفت، تمامی آنها از وجود چنین مدرسه‌ای اظهار بی‌اطلاعی کردند (متولی‌حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۲۲).^۱ پذیرفتن تأسیس مدرسه نوین برای آموزش اطفال یتیم و در شرایطی که فرزندان خانواده‌های متمکن بجنوردی چنین مدرسه‌ای نداشته‌اند، مشکل است. شاید شجاع‌الممالک تحت تأثیر تبلیغات انجمن معارف تهران و نیز تحولات مشروطه‌خواهی قصد ایجاد چنین مدرسه‌ای در بجنورد داشته و مقدمات آن را فراهم کرده و حتی برای مدتی کوتاه نیز آن را راه‌اندازی کرده باشد، اما در نهایت به دلایل نامعلوم موفق به عملی کردن اهداف خود و یا ادامه فعالیت مدرسه نشده باشد.

دبستان ملی همت

به‌رغم سوابقی که به آن اشاره شد، عده‌ای دبستان ملی همت را اولین دبستان نوین بجنورد می‌دانند. در مورد سال تأسیس این مدرسه اختلاف نظر وجود دارد. برخی سال ۱۲۹۲ ش. (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۲۰) و برخی نیز سال ۱۲۸۹ ش. را سال تأسیس این مدرسه دانسته‌اند (عباسیان و سیدی‌زاده، ۱۳۷۲: ۸۴). به نظر می‌رسد سال ۱۲۹۲ ش. درست‌تر باشد. در راه‌اندازی مدرسه همت، گروهی از بزرگان بجنورد همچون سردار معزز، دکتر

۱. گفتگو با مهدی کریمی، رجبعلی حجتی، محمد طبری، قاسم مهرنیا، احمد سلطانی، ناصر گیفانی، سید محمد حجازی و استفاده از نوار رادیویی گفتگوی محمد جهانی و رجبعلی وفایی که همگی از پیش‌کسوتان آموزش‌وپرورش بجنورد بوده‌اند توسط علی رحیمی و فاطمه زیانلو که در سال‌های گذشته و با راهنمایی نگارنده انجام شده است.

اسمعیل خان نیرالحکماء (سامی‌راد)، میرزا محمد وحدت، غلامحسین و حاج محمدحسین و محمدحسین و داد بجنوردی اولین نماینده بجنورد در مجلس شورای ملی، همت گماشتند و هزینه مدرسه و پرداخت حقوق معلمین را متقبل شدند و به همین دلیل نام این مدرسه را همت نهادند. مکان اولیه این دبستان در منزلی متعلق به عزیزالله خان سردار معزز بجنوردی بود (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۵۱، ۵۵).

در میان بانیان دبستان همت، نقش ولی‌الله دانش معروف به حاج آخوند از همه بیشتر بود. حاج آخوند که اصالتاً از روستای دهنه اجاق اسفراین بود، در زمان تحصیل در مدرسه دینی خیرات خان مشهد با مدارس جدید آشنا شده بود. وی به دعوت حاج فتحعلی یکی از خویشاوندانش به بجنورد آمد. او نخست مکتبخانه‌ای در این شهر دائر کرد و سپس به فکر تأسیس مدرسه با هم‌فکری و همکاری بزرگان بجنورد افتاد. با تأسیس مدرسه همت، وی به‌عنوان مدیر و آموزگار و به همراه معلمینی چون شیخ حسین کرفی، ذبیح‌الله جلالی و نامدار رزبانی کار تدریس این دبستان چهار کلاسه را بر عهده داشتند (عباسیان و سیدی‌زاده، ۱۳۷۲: ۵۶، ۹۳، ۱۲۵).

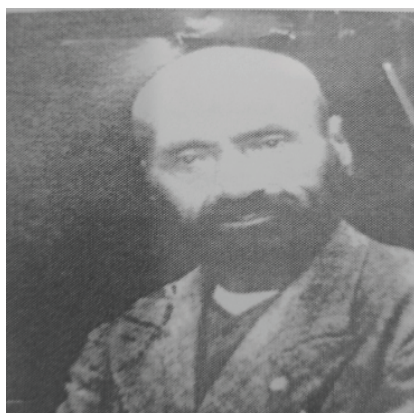
حاج آخوند که در واقع او را باید پدر آموزش و پرورش نوین بجنورد لقب داد، تدریس دروسی چون شرعیات، مقدمات عربی، فارسی، انشاء و املاء را بر عهده داشت. وی برای تدریس خود طرح درس تهیه کرده و روش تدریس نوشته بود. وی علاوه بر تدریس در دبستان همت، به عده‌ای از دختران و بانوان بجنوردی نیز به‌طور خصوصی در منازل درس می‌داد. وی در کار تدریس بسیار جدی و سخت‌گیر بود و هیچ‌گونه تبعیضی بین دانش‌آموزان قائل نمی‌شد. وی در یکی از روزها، فرزند یکی از خوانین متنفذ بجنورد را که در یادگیری قرآن پیشرفتی نداشت با نواختن ترکه چوب بر کف دستانش تنبیه کرد. وی با زدن هر ضربه با لهجه بجنوردی می‌گفت: «بچه خانه، قرآن نم‌خانه». حاج آخوند یا همان ولی‌الله دانش بعد از حدود نیم‌قرن خدمت به فرهنگ بجنورد، در سال ۱۳۲۹ ش. درگذشت. مسئولین فرهنگ بجنورد به پاس خدمات او دبیرستانی را در این شهر به یاد او «دبیرستان دانش» نام‌گذاری کردند (متولی‌حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۴۳).

اگرچه در سال‌های اولیه افتتاح مدرسه همت، مخالفت‌هایی با آن دیده شد و به‌ویژه برخی مکتب‌داران شاگردان خود را وادار می‌کردند که دانش‌آموزان دبستان همت را به اتهام کافر شدن مورد ضرب و شتم قرار دهند (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۶۰)؛ اما با حمایت‌های برخی

از روحانیون بجنوردی همچون: مرتضوی، حاج میرزا احمد، حاج شیخ احمد محب‌علی، حاج میرزا علی فاطمی و شیخ ذبیح‌الله فقیه این مخالفت‌ها فروکش کرد و خانواده‌های بجنوردی از تحصیل فرزندانشان در این مدرسه استقبال کردند (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۴۴-۳۴۵). میرزا عبدالبدیع از مکتب‌داران معروف بجنورد هم برخلاف برخی از مکتب‌داران نه‌تنها با مدرسه جدید مخالفت نکرد، بلکه مکتبخانه خود را تعطیل نمود و شاگردان خود را به مدرسه همت فرستاد (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۶۰).

میرزا عبدالبدیع (نفر وسط) از مکتب‌داران سرشناس بجنورد در سال‌های پایانی دوره قاجاریه

ولی‌الله دانش (حاج آخوند) پدر آموزش و پرورش نوین بجنورد

کارکنان دبستان ملی همت بجنورد در نخستین سال‌های فعالیت آن، در کنار حاج آخوند، سید عبدالله‌خان سیار معلم زبان فرانسه، میرزا ذبیح‌الله خان منزوی، عبدالحسین نادری ناظم مدرسه و حبیب‌خان ناظم معلم فارسی بودند. عبدالحسین نادری که اصالتاً اصفهانی و ساکن تهران بود، توسط سردار معزز و برای تدریس ریاضیات به بجنورد دعوت شد. منور نادری دختر این شخص نیز که در تهران و در مدرسه آمریکایی درس خوانده بود و قصد تأسیس مدرسه‌ای در تهران را داشت، به پیشنهاد سردار معزز به بجنورد آمد و معلمی زنان و دختران او را بر عهده گرفت و سپس به همسری وی در آمد. علاوه بر عبدالحسین نادری، سردار معزز بجنوردی سید عبدالله‌خان سیار، حبیب‌الله‌خان و میرزا احمدخان ناظم را نیز برای تدریس در دبستان همت از تهران آورد و پرداخت حقوق آنان را شخصاً متقبل شد.^۱ حقوق بقیه معلمان مدرسه از طریق دریافت شهریه و اعانه از والدین دانش‌آموزان تأمین می‌گردید (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۵۲، ۵۵-۵۶).

اگرچه اعدام سردار معزز بجنوردی و عده‌ای از نزدیکانش به اشاره رضاخان پهلوی در تابستان ۱۳۰۴ (بهار، ۱۳۷۱: ۲۳۸/۲) باعث شد تا دبستان همت یکی از حامیان بزرگ خود را از دست بدهد، اما با کوشش و حمایت سایر فرهنگ‌دوستان بجنوردی، این دبستان روند رو به رشد خود به لحاظ کمی و کیفی را ادامه داد. از شاخص‌ترین افرادی که در این سال‌ها به‌عنوان معلم با دبستان همت همکاری داشتند، می‌توان به جلال سلطانی، حسن سلطانی، فصیحی، میرزا ارسطو وحدت، دکتر زاهدی، نعمتی و میر افسری اشاره کرد (متولی‌حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۴۶).

مدارس بجنورد در دوره رضاشاه

با آغاز سلطنت پهلوی در پاییز ۱۳۰۴، توجه به توسعه مدارس مورد توجه ویژه قرار گرفت. دبستان همت مطابق آمار سال ۱۳۰۶ ش. دارای ۱۹۳ نفر دانش‌آموز بود که از این عده تنها ۲۸ نفر به رایگان تحصیل می‌کردند و بقیه دانش‌آموزان ملزم به پرداخت شهریه بودند. در همین سال ۵ نفر آموزگار کار تدریس دانش‌آموزان این دبستان ملی را

۱. سردار معزز در تلگراف مورخه ۱۹ برج دلو ۱۲۹۷ ش. به وزارت معارف درخواست معلمانی برای تدریس زبان فرانسه، جغرافیا، جبر و مقابله، هندسه، تاریخ طبیعی، علم الاشياء و فیزیک را برای کلاس چهارم دبستان با حقوق ماهیانه بین بیست تا بیست و پنج تومان و نان سالیانه نمود (کریمیان، ۱۳۸۳: ۱۶۰).

بر عهده داشتند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۲۰).

آمار دانش آموزان مدرسه و مکتبخانه‌های بخنورد مطابق دفتر آمار ۱۳۰۸-۱۳۰۷ ش. مطابق جدول زیر بوده است (وزارت معارف، ۱۳۰۷-۱۳۰۸: ۲۶۹، ۲۹۰).

نام مدرسه	نوع مدرسه	تعداد دانش آموزان مدرسه و مکتبخانه										تعداد معلمان		
		تهیه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم	پسر	دختر	جمع	زن	مرد	جمع
همت	ملی	۳۴	۳۱	۳۳	۴۸	۱۸	۱۴	-	۱۷۸	-	۱۷۸	-	۷	۷
مکاتب	ملی باب ۱۷	۳۲۲	-	-	-	-	-	-	۲۶	۲۹۶	۳۲۲	۴	۱۳	۱۷

ساعات فعالیت مدرسه همت از ۸ صبح تا ۴ بعد از ظهر بود و در تابستان‌ها فقط در یک ماه، کلاس‌های بعد از ظهر تعطیل می‌شد. کل بودجه دبستان همت در سال ۱۳۰۷ ش. شامل هزینه‌های مدرسه و پرداخت حقوق مدیر و معلمان می‌شد و مبلغ آن ۱۳۶ تومان بود. دبستان همت بجنورد تا سال ۱۳۰۸ ش. ملی بود و از هر دانش‌آموز ۲ ریال شهریه گرفته می‌شد، اما در این سال این مدرسه به دبستان شش کلاسه دولتی تبدیل شد (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۴۶-۳۴۷). با این همه و به دنبال افزایش تعداد دانش‌آموزان و تشکیل کلاس‌های اضافه، بخش دیگری از دبستان همت به‌عنوان مدرسه ملی تا اواخر دوره رضاشاهی به فعالیت آموزشی خود ادامه داد. در خلال این سال‌ها کسانی چون ولی‌الله دانش (حاج آخوند)، جلال سلطانی، اسدالله نادری، مهیمن، میرزا آقا محولاتی، حسین افروزیان، نصرالله مینو، حسن میر افسری، رازانی و عباس حیدری مدیر و کسانی چون: ذبیح‌الله‌خان، میرزا احمدخان احمدی طهرانی و عبدالحسن‌خان نادری ناظم مدرسه همت بودند (افشین فر ۱۳۹۰: ۶۱).

در حدود سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ش. وقوع آتش‌سوزی در اداره معارف بجنورد باعث سوختن بسیاری از اسناد موجود در بایگانی این اداره شد. تا سال تحصیلی ۱۳۱۵-۱۳۱۶ ش. دبستان همت در دو بخش دولتی و ملی، تنها مدرسه شهر بجنورد بود. دبستان دولتی همت در این سال تحصیلی ۳۳۱ نفر دانش‌آموز و ۹ نفر معلم داشت و دبستان ملی همت هم که مختلط بود ۱۰۶ دانش‌آموز دختر و ۱۴ دانش‌آموز پسر و در مجموع ۱۲۰ نفر دانش‌آموز داشت که توسط ۳ نفر معلم خانم اداره می‌گردید (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۴۸). افزایش آمار دانش‌آموزان دختر در دبستان ملی مختلط همت شهر بجنورد باعث شد تا عده‌ای به دنبال راه‌اندازی دبستان مخصوص دختران باشند. شخصی به نام خدیجه مردایان در این راه از پیشگامان بود. وی در سال ۱۳۱۵ ش. ابتدا یک دبستان ملی دو کلاسه و در ادامه چهار کلاسه به نام دبستان عفتیه را با کمک و همکاری شخصیت‌هایی چون حاج مهدی قزوینی و حاج اصغر اکاسره تأسیس کرد (افشین فر، ۱۳۹۰: ۶۲). از آنجایی که کلاس‌های پنجم و ششم در این دبستان وجود نداشت، داوطلبان تصدیق ششم باید تحصیلات خود را در قوچان و یا مشهد ادامه می‌دادند. وجود این مشکل باعث شد تا عده‌ای از مردم و مسئولین به فکر تأسیس مدرسه دخترانه شش کلاسه بیفتند. سرانجام در سال ۱۳۱۶ ش. اولین دبستان دخترانه دولتی بجنورد به نام دبستان ایران‌دخت

در یکی از محلات شمال غربی شهر راهاندازی شد. خدیجه مرادیان، زهرا منصوری، فاطمه سلطان تبریزیان، گرانمایه، اختر وحدت، رقیه مرادی، ایران ملک حسنزاده، مریم نوایی، میر افسری، اختر عزیزی، نیره شاهرختاش و اعظم کماسی در زمره نخستین معلمان زن بجنورد بودند که در دبستان‌های عفتیه و ایراندخت و سپس دبستان دخترانه ناهید کار تعلیم و تربیت دختران دانش‌آموز بجنوردی را بر عهده داشتند (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۴۸ و افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۶۲-۶۶).

دانش‌آموزان کلاس چهارم دبستان ایراندخت به همراه معلمشان نیره شاهرختاش

تا سال ۱۳۱۶ش. شهر بجنورد دبیرستان نداشت، ولی با توجه به رشد تعداد فارغ‌التحصیلان دبستان همت و نیز سایر دبیرستان‌های شهرستان بجنورد، در این سال نخستین دبیرستان پسرانه دولتی بجنورد به نام دبیرستان همت تأسیس شد. دبیرستان همت در نخستین سال دارای ۳۲ دانش‌آموز کلاس اول بود و سال بعد نیز پایه دوم دبیرستان به آن افزوده شد (روزنامه آفتاب شرق، ۱۳۱۷: ۳). در سال‌های بعد و به تدریج به پایه‌های تحصیلی این دبیرستان تا پایه پنجم افزوده شد. اختر وحدت از نخستین معلمان زن بجنورد به مناسبت افتتاح اولین دبیرستان بجنورد قطعه شعری سرود که بخش‌هایی از آن نقل می‌شود:

خرما فرهنگ ما آباد شد	از خرابی‌ها دگر آزاد شد
پر ز گل شد گلشن و بستان ما	پر ز گوهر هم کف و دامن ما
مردم بجنورد شاد و خرمند	با نشاط و با مسرت توأمند
چون که داندی همه این رازها	مطلع هستند این آواز را
کین همان شهرست تا یک چند پیش	جز دبستانی نبودش هیچ پیش
نی دبیرستان و نی فرهنگ بود	پای ما در علم و دانش لنگ بود
جمله فرزندانمان از علم دور	بی‌خبر از عالمی چون شخص کور

(عباسیان و سیدی‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۷۶-۱۷۷)

تا سال ۱۳۱۸ ش. مدارس شهر بجنورد منحصر به دبستان و دبیرستان پسرانه همت و دبستان دخترانه ایراندخت بود. در این سال نمایندگی اداره معارف که به اداره فرهنگ تغییر نام داده بود، به شخصی به نام میر افسری واگذار گردید. با توجه به نیاز مبرم بجنورد به مدارس جدید و با پیگیری میر افسری، چند دبستان دیگر در شهر بجنورد تأسیس شد (علوی، ۱۳۲۴: ۱-۲). در این راستا و با توجه به افزایش دانش‌آموزان دبستان و دبیرستان همت، مسئولین فرهنگ بجنورد تصمیم گرفتند، دبستان همت را از دبیرستان همت جدا کنند. از این زمان به بعد دبستان همت به دبستان ۱۵ بهمن تغییر نام داد (متولی‌حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۴۸). تأسیس دبستان پسرانه فرخی^۱ و دبستان دخترانه ناهید را در سال‌های پایانی سلطنت رضاشاه در این راستا باید مورد توجه قرار داد.

دبستان دخترانه ناهید در محل حسینیه کاظم فراش‌باشی که بعدها به حسینیه کربلایی علی گله معروف شد و به دستور حکومت مدتی تعطیل شده بود، راه‌اندازی شد. محل این دبستان بعدها به مرکز درمانی فرهنگیان بجنورد تبدیل شد (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۷۱).

۱. دبستان فرخی در ۲۵ دی‌ماه ۱۳۱۸ افتتاح شد (علوی، ۱۳۲۴: ۲).

مدارس شهر بجنورد در سال‌های پایانی سلطنت رضاشاه

نام مدرسه	تعداد پایه	پسرانه یا دخترانه	تعداد دانش‌آموز
دبستان ۱۵ بهمن	۶	پسرانه	۳۲۸
دبستان فرخی	۶	پسرانه	۲۰۷
دبستان ایراندخت	۶	دخترانه	۲۱۳
دبستان ناهید	۴	دخترانه	۹۱
دبیرستان همت	۲	پسرانه	۲۰
جمع کل دانش‌آموزان ۸۵۹ نفر			

دست‌اندرکاران دبستان فرخی برای سرود صبحگاهی این مدرسه سرود زیر را در نظر گرفته بودند:

بند اول

به سوی دبستان شتاییم هان که این بوستانی بود بی خزان
هر آن کس که دانش ورا رهنماست به گیتی سرافرازی او را رواست
بکوشیم و دانش به کار آوریم هنر نزد آموزگار آوریم

بند دوم

دبستان بود جایگاه هنر نوآموز گردد از آن بهره‌ور
دل جاهلان را فروزد چو شید بود ساخت آن سرای امید
همیشه دبستان ما فرخی بود جاودان با فر و فرهی
(سالنامه دبستان فرخی، ۱۳۲۵: ۱۷)

در دبستان فرخی علاوه بر تدریس کتاب‌های درسی، فعالیت‌های فوق‌برنامه در قالب چندین انجمن شامل: انجمن موسیقی، انجمن سخنرانی، انجمن نمایش، انجمن ورزش، انجمن کتابخانه و انجمن نشر سالنامه نیز مورد توجه بود (علوی، ۱۳۲۴: ۱۱).

لیست حقوق مدیر و معلمان دبستان همت بجنورد در سال ۱۳۰۹ ش.

توسعه مدارس بجنورد در دوره پهلوی دوم

با رخدادهای شهریور ۱۳۲۰ که منجر به اشغال خراسان و شهر بجنورد توسط نیروهای شوروی شد (متولی حقیقی، ۱۳۹۲: ۳۳/۲)، روند پیشرفت آموزش و پرورش بجنورد نیز همچون سایر مناطق اشغال شده ایران توسط متفقین دچار اختلال شد، اما با اتمام جنگ جهانی دوم و خروج بیگانگان از ایران و تثبیت اوضاع، توجه به توسعه کمی و کیفی مدارس بیشتر گشت. بعد از شهریور ۱۳۲۰، اولین دبیرستان دخترانه بجنورد که ضمیمه دبستان دخترانه ایراندخت بود، با نام دبیرستان ناهید، در محل کنونی درمانگاه فرهنگیان بجنورد و با حمایت کسانی چون اخوان، سپاسی، عبدالعلی گیفانی و اعتصام راه اندازی شد (متولی حقیقی، ۱۳۹۲: ۳۵۱-۳۵۲). بر این اساس در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰ چندین دبستان و دبیرستان دیگر در بجنورد تأسیس و تعداد مراکز آموزشی این شهر به سرعت افزایش یافت. دبستان‌های ۱۷ دی، بهمن، داریوش و امیرکبیر و دبیرستان‌های دخترانه ناهید، ایراندخت، بهمن (ششم بهمن بعدی)، دبیرستان ۲۵ شهریور و دبیرستان‌های پسرانه امیرکبیر و دهقان در زمره این دبیرستان‌های نوین یاد بودند (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۵۲). به‌رغم افزایش دبیرستان‌های بجنورد و دارا بودن تمامی پایه‌های شش‌گانه سیکل اول و دوم، تا سال ۱۳۴۰ امتحانات نهایی سال ششم دبیرستان در این شهر برگزار نمی‌شد و دانش‌آموزان ناگزیر بودند، برای برگزاری امتحانات نهایی و دریافت مدرک دیپلم عازم شهر مشهد شوند؛ اما از این سال به بعد و با موافقت وزارت آموزش و پرورش،

امتحانات نهایی سال ششم در شهر بجنورد برگزار شد. با تغییر نظام آموزشی کشور از دو مقطع ابتدایی و متوسط به سه مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در اوایل دهه ۱۳۵۰، علاوه بر تأسیس چند مدرسه راهنمایی، چندین دبستان، دبیرستان، یک هنرستان فنی^۱ با رشته‌های ساختمان، مکانیک و برق در سال ۱۳۵۳ ش. و نیز یک دانشسرای مقدماتی دخترانه در سال ۱۳۵۴ ش. در بجنورد تأسیس شدند (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۵۲). در مجموع مراکز آموزشی بجنورد در پایان حکومت پهلوی به کمتر از چهل باب دبستان، مدرسه راهنمایی، دبیرستان، هنرستان و دانشسرای مقدماتی می‌رسید. (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۷۴-۷۷). علاوه بر تأسیس مدارس دولتی، در دو دهه آخر حکومت پهلوی چندین مدرسه ملی نیز در بجنورد تأسیس شد. از مهم‌ترین این مدارس می‌توان به دبستان ملی پسرانه آیندگان، دبستان ملی جمال‌زاده و دبستان ملی کیوان اشاره کرد (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۵۷). دبستان ملی دخترانه پروین نیز با کوشش مهراندخت آروند در سال ۱۳۴۹ ش. و با ۴۳ نفر دانش‌آموز کار خود را آغاز کرد. شهریه هر دانش‌آموز در این دبستان ۲۵۰ تومان بود و از معلمان آن می‌توان به منور تبریزی، مریم قدرتی، منیره سر رودیان، محجوبه سر رودیان، سوری جواد، خانم جان حیدری، فاطمه سلطان ضیائی، مملکت شمشیرگران و بتول حسن‌نژاد اشاره کرد (افشین‌فر، ۱۳۹۰: ۷۲).

ریاست اداره معارف، فرهنگ و سپس آموزش و پرورش بجنورد را در دوران ۵۴ ساله حکومت پهلوی افراد زیر بر عهده داشته‌اند:

طالب طاهری، اسماعیل سامی‌راد، کلاهدوز، مهیمن، محولاتی، اسدالله‌خان نادری، حسین افروزیان، نصرالله مینو، حسن میر افسری، محسنی، کوزه کنانی، ملک نصر، محمدحسن فامیلی، میرهاشمی، پریسای، حجازیان، صادقی، زینالی، فرجاد، مدرسی اسفهای، اخوان مهدوی، کمالی، بیهقی و ناصر گیفانی (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۶۰).

آموزش و پرورش بجنورد تا سال ۱۳۰۸ ش. تحت عنوان نمایندگی معارف اداره می‌شد، اما از این سال به بعد، به اداره معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه شهرستان بجنورد ارتقاء یافت. مکان این اداره نخست در دبستان همت بود و مدتی نیز به منزلی واقع در ساختمان

۱. هنرستان فنی سید جمال‌الدین اسدآبادی فعلی

برق سابق^۱ منتقل شد. سینما شهرزاد^۲، منزل فردی به نام جاهد در خیابان امامی^۳، منزلی واقع در خیابان شریعتی فعلی جنب اداره پست و محل فعلی درمانگاه فرهنگیان و دبستان فردوسی از دیگر مکان‌های اداره آموزش و پرورش بجنورد بودند (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۳۵۲).

نتیجه‌گیری

بررسی روند شکل‌گیری آموزش و پرورش نوین در بجنورد نشان می‌دهد که این تحول را نمی‌توان صرفاً نتیجه سیاست‌های آموزشی دولت مرکزی دانست، بلکه توسعه نهاد مدرسه در این شهر حاصل تعامل میان نخبگان محلی، دولت و جامعه شهری بوده است. نخستین کوشش‌ها برای تأسیس مدارس جدید در اواخر دوره قاجار، با حمایت خوانین شادلو و همراهی گروهی از روشنفکران و فرهنگ‌دوستان بجنورد آغاز شد و زمینه ورود الگوی آموزش نوین به این شهر را فراهم کرد. با استقرار حکومت پهلوی، آموزش و پرورش نوین وارد مرحله‌ای تازه شد. دولت با گسترش تشکیلات وزارت معارف، تأسیس مدارس دولتی، تربیت معلمان و توسعه آموزش دختران، نقش فعال‌تری در سازماندهی نظام آموزشی ایفا کرد. در این میان، مشارکت مدیران، معلمان، خیران و خانواده‌های بجنوردی در پذیرش و حمایت از مدارس، موجب شد آموزش نوین به تدریج جایگزین نظام سنتی مکتبخانه‌ای شود و به نهادی پایدار در ساختار اجتماعی شهر تبدیل گردد.

یکی از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش آن است که روند توسعه آموزش در بجنورد، برخلاف تصور رایج، صرفاً از بالا و به ابتکار دولت شکل نگرفت؛ بلکه پیش از مداخله گسترده دولت نیز زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی لازم برای پذیرش مدارس جدید در این شهر ایجاد شده بود. به همین دلیل، سیاست‌های آموزشی دوره پهلوی توانست بر بستری که پیش‌تر توسط نخبگان محلی و فرهنگ‌دوستان فراهم شده بود، استوار شود. روند گسترش مدارس ابتدایی، متوسطه، هنرستان‌ها، مدارس دخترانه و مراکز تربیت معلم نشان می‌دهد که آموزش و پرورش بجنورد طی فاصله انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی، از یک نظام آموزشی محدود و مبتنی بر مکتبخانه‌ها به شبکه‌ای نسبتاً گسترده

۱. کوچه شهید نقی‌زاده فعلی

۲. آزمایشگاه عمومی و پژوهشگاه معلم در خیابان طالقانی فعلی

۳. امیریه فعلی

از مؤسسات آموزشی تبدیل شد. این تحول نه تنها موجب افزایش شمار مدارس، معلمان و دانش آموزان شد، بلکه زمینه ارتقای سرمایه انسانی، گسترش سواد و شکل گیری نسل جدیدی از نیروهای فرهنگی و اداری را در منطقه فراهم ساخت.

از این منظر، تجربه بجنورد نمونه ای گویا از چگونگی گسترش آموزش نوین در شهرهای منطقه ای ایران است؛ تجربه ای که نشان می دهد موفقیت سیاست های آموزشی در دوره معاصر، بیش از هر چیز، به میزان تعامل دولت با نخبگان محلی و پذیرش اجتماعی نهاد مدرسه وابسته بوده است. از این رو، مطالعه تطبیقی تجربه بجنورد با دیگر شهرهای خراسان و شمال شرق ایران می تواند در آینده به شناخت دقیق تر الگوهای گسترش آموزش نوین در ایران معاصر یاری رساند.

منابع

افشین فر، اعظم السادات (۱۳۹۰). «بررسی سیر توسعه آموزش و پرورش نوین در خراسان شمالی از دارالفنون تا ۱۳۸۰». پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد بجنورد.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲). مطلع الشمس. به اهتمام تیمور برهان لیموده، تهران: فرهنگ سرا.

بهار ملک الشعراء، محمدتقی (۱۳۷۱). تاریخ مختصر احزاب سیاسی در ایران. جلد دوم. تهران: امیرکبیر.

پایدار، حسین و بیژن پروان (۱۳۸۴). انقلاب اسلامی در بجنورد. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی. دبستان فرخی (۱۳۲۵). سالنامه دبستان فرخی بجنورد سال تحصیلی ۱۳۲۴-۱۳۲۵ ش. تهران: انجمن نشر سالنامه.

روزنامه آفتاب شرق (۲۷ شهریور ۱۳۱۷). سال چهاردهم. شماره ۱۰۸۶. مشهد.

روزنامه ایران. (۱۸ ربیع الثانی ۱۳۱۷ ق). نمره ۹۶۲. تهران.

روزنامه روح القدس (۶ رمضان ۱۳۲۵ قمری). شماره ۱۰. تهران.

روشنی زعفرانلو، قدرت الله (۱۳۷۴). سفرنامه های سهام الدوله بجنوردی. به کوشش قدرت الله روشنی زعفرانلو. تهران: علمی و فرهنگی.

عباسیان، علی اکبر و احسان سیدی زاده (۱۳۷۲). دانشوران بجنورد؛ آشنایی با احوال و آثار یکصد و بیست تن از بزرگان علم و ادب و هنر شهرستان بجنورد. مشهد: دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد.

علوی، هدایت (۱۳۲۴). سالنامه دبستان فرخی بجنورد. مشهد: انجمن نشر سالنامه و شرکت چاپخانه خراسان.

قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجار بانیان و پیشروان. تهران: نشر دانشگاهی. کریمیان، علی (۱۳۸۳). «مدارس خراسان در سال ۱۳۳۷ قمری / ۱۲۹۸ شمسی». گنجینه اسناد. سال چهارم دفتر چهارم شماره ۵۶. صص ۴۹-۷۹.

متولی حقیقی، یوسف (۱۳۸۴). تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی. مشهد: مرنديز.

_____ (۱۳۸۷). خراسان شمالی تاریخ تحولات سیاسی شهرهای خراسان شمالی از آغاز تا انقلاب اسلامی. مشهد: آهنگ قلم.

_____ (۱۳۹۲). تاریخ معاصر مشهد؛ پژوهشی پیرامون تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی مشهد از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی. جلد دوم، مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.

وزارت اوقاف معارف و صنایع مستظرفه (۱۳۰۸). احصائیه رسمی کل مدارس و مکاتب مملکتی در سال تحصیلی ۱۳۰۷-۱۳۰۸. تهران: وزارت معارف.